פאנקוני באודסה. בזכות הסופרים העבריים שישבו בו נתפס כבית קפה יהודי

"בלי בטלנות של בתי קפה לא היתה תרבות עברית"

בתי הקפה החליפו את בתי המדרש, ושם נוצרו הספרות והתרבות היהודית המודרנית, טוען פרופ' שחר פינסקר. בספר מרתק, "עם הספל", מתאר פינסקר איך בתי הקפה באירופה ובתל אביב הפכו ל"מקום שבו התווכחו על רעיונות וסגנונות, הכירו את הגויים, ולא פחות חשוב – למדו להתבטל". בריאיון הוא מסביר למה המוסדות האלה נכחדו, איך זה שאנחנו מתגעגעים למקום שמעולם לא ביקרנו בו, ותוהה האם ש"י עגנון ולאה גולדברג היו יושבים היום בתולעת ספרים / **חיליק גורפינקל**

בינואר 1907 עלה צעיר יהודי נאה על הרכבת שנסעה מעיירת הולדתו בוצ'אץ' אל העיר למברג. הנוסע, שמואל יוסף טשאטשקיס בן ה־19, לימים חתן פרס נובל לשנת 1966, ש"י עגנון, שאף להיות סופר עברי ויידי. בנסיעה נתקל הסופר הצעיר במוסדות רבים שכמותם עדיין לא פגש: שדרות רחבות, פארקים, תיאטראות, מוזיאונים ובית אופרה. מוסד עירוני אחד במיוחד נחקק בלבו – בית הקפה".

כך מתחיל המבוא לספרו החדש והמרתק של פרופ' שחר פינסקר "עם הספל: בתי קפה ותרבות יהודית מודרנית" (הוצאת מגנס) על בתי הקפה היהודיים של אירופה, ארה"ב ארצות ערב וישראל. פינסקר מציג בו תיאוריה משכנעת למדי על מקום הקריטי של בתי הקפה ביצירת התרבות העברית החדשה. בסוף המאה ה־19 ותחילת המאה ה־20 היו בתי הקפה הללו סוג של תחליף מודרני וחילוני לבתי המדרש עבור המשוררים שעזבו את הדת – במובן זה ששם התקיים הדיון, שם נוצר השיח, שם התווכחו על רעיונות, תפיסות או סגנונות. אבל זה לא רק היה בית מדרש מודרני, פינסקר מסביר כי זה גם היה מרכז קהילתי: מקום לפגוש בו מכרים וקולגות, לשמוע חדשות, להתווכח, לכתוב, ליצור בכלל וגם, לא פחות חשוב – להתבטל. כל אלו השפיעו בסופו של דבר על היצירה, לא במקום הישיבה הבודדה מול הנייר בבית, אלא לצידה. ולא רק עבור סופרים, משוררים ועיתונאים. גם סוחרים, עסקנים, חלוצים ואפילו עבריינים מצאו את מקומם הטבעי בין כותלי בית הקפה, שהוא אומנם לא תופעה יהודית במקורה, אבל יהודים אימצו אותו לחיכם באהבה כאילו ישבו בו כל ימיהם.

בספרו חושף פינסקר יריעה ענקית של חיים יהודיים שלמים של יושבי בתי הקפה: מקפה "פאנקוני" באודסה דרך "צנטרל" האגדי בווינה (היחיד ששרד מכל בתי הקפה הרבים המוזכרים בספר) ועד "כסית" בתל אביב, שאותו פינסקר מכנה כ"בית הקפה היהודי האחרון". אלה חיים של יצירה אבל גם יצר, כתיבה אבל גם עבריינות, חלומות אבל גם מציאות קשה, זהות יהודית אבל גם אנטישמיות. גדולי התרבות העברית צצים לאורך כל הספר – מביאליק ועד יורם קניוק, משלום עליכם ועד אלתרמן. הספר יצא כבר ב־2018 באנגלית בהוצאת ניו יורק יוניברסיטי פרס, וכעת לקראת צאתו בעברית פינסקר הוסיף פרק חדש על בתי הקפה היהודיים בעולם המוסלמי.

להפוך מקום למיתולוגיה

פינסקר (56) חי בארה"ב כבר יותר מ־20 שנה. הוא פרופסור לספרות השוואתית באוניברסיטת אן ארבור במישיגן ומתמחה בתרבות יהודית לשונית באירופה, אמריקה ומזרח התיכון. הוא כתב לא מעט ספרים ומחקרים, רובם המכריע באנגלית. שניים מהם, זה שלפנינו וקודמו "דרכונים ספרותיים", אף זכו בפרסים. כרגע הוא בשנת שבתון ועובד בספרייה ציבורית בניו יורק על ספרו הבא על יידיש בישראל. הוא נולד בנתניה, אבל זוכר נסיעות רבות בילדותו לתל אביב שבה נולדו הוריו. "אבא שלי היה לוקח אותי לרחוב הרצל, למסעדות בשר, דברים שלא היו בנתניה והוא התגעגע אליהם. בתי הקפה לא באו לי מהבית, זה הגיע מאוחר יותר".

איך הגעת לנושא?

"הספר הקודם שכתבתי הוא על מורדנים עברי באירופה בתחילת המאה ה־20 ובו התחלתי לצאת לעולם האמיתי. ניסיתי להבין איפה חיו אנשים כמו הסופרים גרשון שופמן, דוד פוגל או יוסף חיים ברנר והתחלתי להבין שבתי קפה הם זירה מרכזית שבה נולדה הספרות שלהם, ואז מצאתי אותם גם ביצירות עצמן, שלהם ושל אחרים. אבל לא ידעתי מה לעשות עם החומרים האלה. לקח לי קצת זמן להבין שיש פה נושא לספר שלם".

מה זה בכלל בית קפה יהודי?

"זה אכן תחליף מודרני וחילוני לבית המדרש. לא כהגדרה יחידה אולי אבל בהחלט חלק: קפה 'פאנקוני' באודסה, למשל, לא היה מקום יהודי, רוב הלקוחות ובעל הבית לא היו יהודים. אבל בכל זאת הוא נתפס בעיני הרבה אנשים כיהודי, כי הוא משך המון יהודים והפך למקום מרכזי ביצירה התרבותית היהודית המודרנית.

"היהודים לא רק ישבו בהם עם עצמם אלא אף התיידדו דרכם עם שכניהם הגויים.

פרופ' שחר פינסקר. "בתי הקפה היו אחד המקומות שבהם יהודים התקבלו בגולה בברכה והתיידדו עם שכניהם הגויים"
צילום: אוראל כהן

מדרש. לא כהגדרה יחידה אולי אבל בהחלט חלק: קפה 'פאנקוני' באודסה, למשל, לא היה מקום יהודי, רוב הלקוחות ובעל הבית לא היו יהודים. אבל בכל זאת הוא נתפס בעיני הרבה אנשים כיהודי, כי הוא משך המון יהודים והפך למקום מרכזי ביצירה התרבותית היהודית המודרנית.

"היהודים לא רק ישבו בהם עם עצמם אלא אף התיידדו דרכם עם שכניהם הגויים.

לאה גולדברג בקפה בתל אביב ב־1935, זמן קצר אחרי עלייתה ארצה. לצידה הסופר יעקב הורביץ. "ממשיכים לא לעבוד גם בבית קפה"
צילום: באדיבות מכון גנזים

לא זו בלבד, אלא שרק בהם התקבלו בברכה, בניגוד לבתי מרזח או ב'קלובים' – המועדונים האקסקלוסיביים יותר. הערבוביה של הקהל בבתי הקפה היא שאיפשרה, בין השאר, את השתלבותם של היהודים בו".

ומה זה בעצם בית קפה "ספרותי"?

"ברור שאין בית קפה שבכניסה אליו יש שלט 'הכניסה לסופרים בלבד'. בתי קפה באופן מובהק פתוחים לכולם ולא יקרים באופן עקרוני, וישבו בהם גם כאלה שלא היה להם כלום. אף שבית הקפה התחיל כמוסד בורגני – לא במובן של תיאוריה סוציאליסטית אלא במובן של אנשי העיר ופרנסיה – אז הבוהמיינים גם נמשכו אליו, וגם מהפכנים וגם הסופרים. ולמקומות מסוימים נוצר מוניטין ספרותי אבל אף פעם לא היו רק של סופרים. זה חלק מהמיתולוגיה שאנשים בנו, ולפעמים גם הבעלים: כי לסופרים היהודים אומנם לא היה כסף לכוס קפה והם יושבים שם כל היום, אבל הבעלים מהר מאוד הבינו שהם אלה שנותנים את המוניטין למקום, ובעקבותיהם יבואו גם הלקוחות האחרים, למשל המעריצים".

בולנו מדברים על בתי הקפה של פעם עם מידה של געגועים. הם באמת היו טובים יותר?

"מישהי שקראה את הספר אמרה לי שהיא מרגישה נוסטלגיה למקומות שאף פעם לא היתה בהם. אני נורא מזדהה עם זה ויש בספר מרכיב נוסטלגי. אבל היה לי חשוב להגיד שאלה לא היו רק מקומות יפים ונעימים אלא מקומות שלפעמים פרצה בהם אלימות ואנטישמיות. בוא נגיד שבתי קפה שהתקיימו בגטו ורשה הם לא ממש מקום להתגעגע אליו".

לא בדיוק בית מחוץ לבית

בספר נע פינסקר כל הזמן על הציר שבין מהוגנות ועסקנות לבין בטלנות ולעתים עבריינות, ומדבר גם על חברה גברית מאוד שכללה הדרת נשים, לפחות בעבר. לאה גולדברג, למשל, היתה יוצאת דופן בנוף של בתי הקפה בתל אביב. "גם בבית המדרש היה המתח בין בטלנות ליצרנות. אנשים אמורים לעבוד – לא להתפלפל. אז הבטלנים היהודים פשוט עברו מבית המדרש לבית הקפה. לאה גולדברג אמרה שהם "ממשיכים לא לעבוד גם בבית קפה". למשל, לקפה רצקי תל־אביבי הגיע פעם עיתונאי מווינה וכתב בעקיצה: 'חשבתי שאין עתיד למקום הזה ורק ברצקי הבנתי שיש סיכוי. כי יש בו בטלנים'. בתל־מוד כתוב שעיר היא עיר כשיש בה לפחות עשרה בטלנים, כי לפחות כך יהיה מניין. כלומר בלי בטלנות וההוויה הלא־יצרנית של בתי הקפה – אין תרבות עברית".

מה זה בית קפה בשבילך?

"השם הזה 'בית קפה' לוכד את ההגדרה: גם בית וגם קפה. הקפה הוא זה שהופך את המרחב הזה למה שהוא. אבל יותר חשוב זה הבית. מקום שמביא אנשים להיות יחד. בית קפה מוצלח הוא מקום שמצליח ליצור את הדבר הזה שמאור קשה להגדיר – 'המרחב השלישי' – שהוא בין פרטי לציבורי, מרחב שחווים אותו, שחיים אותו, והוא מתקיים גם בין המציאות לבין הדמיון. למשל, אנשים בספר אומרים שהקפה והאוכל בחלק גדול מהמקומות שהם יושבים בהם גרועים – ובכל זאת הם באו ונשארו. וגם בלי המשקה עצמו – הקפה – זה לא עובד. יש הרבה מקומות שמתיימרים להיות בית, והנוכחות המעוררת של הקפה – היא שעושה את הבדל. רבים דיברו על בית קפה כ'בית מחוץ לבית'. יש משהו נכון בהגדרה הזאת אבל בעיניי היא לא מדויקת. זה לא באמת תחליף לבית כי בית הוא מרחב פרטי לחלוטין וכאן זה בכל זאת מרחב ציבורי גדול".

איפה נכנס האלכוהול לכל הסיפור? רוב בתי הקפה הספרותיים והבוהמיינים שימשו גם בברים, לפחות בתל אביב.

"זה מאור משתנה ולא גורף. בראשית בתי הקפה היתה הפרדה מוחלטת בין מקומות שיש בהם אלכוהול לבין מקומות שיש בהם רק קפה. בעולם המוסלמי נטול האלכוהול, ששם בכלל נולדו בתי הקפה – הקפה היה בעצם האלכוהול שלהם. אפילו באנגליה שבה היו בתי הקפה האירופיים הראשונים לא הגישו אלכוהול. בוורשה כבר לא היה צריך את ההבחנה הזו אבל כשאותם אנשים היגרו לניו יורק אז בבתי הקפה היהודיים שם, למשל, בלואר איסט סייד – היו מקומות קטנים עם קפה ותה ואוכל ביתי מזרח אירופי, אבל לא היה בהם אלכוהול".

מה נשאר מכל זה היום?

"יש מעט מאור בתי קפה ספרותיים היום: תמול שלשום בירושלים עדיין קיים וכך גם תולעת ספרים בל אביב. מה שהיה פעם כבר לא קיים היום. אבל את זה אמרו כבר במאה ה־20 ואפילו במאה ה־19. זה אומר שאולי זה לא הפרק האחרון, אולי יהיה צמא למקום כזה והמוסד הזה שוב יפרח כמו פעם. בית הקפה הספרותי מתקיים בכלל ברשתות החברתיות".

בתבת שבכסית היה בית הקפה היהודי האחרון, למה?

"אין יותר בישראל בתי קפה של תרבות שהביאו ממקומות אחרים כפי שהיה כסית – שאירח את אלתרמן, שלונסקי גולדברג או ישורון שהגיעו כולם ממזרח אירופה. ברגע שנוצרה תרבות ישראלית, אז אין שום סיכוי שתתרבות כזו תתקיים. ולכן כסית היה בית הקפה היהודי האחרון".

בעל הבית צריך להיות מענטש, כפי שחצקל איש בסית היה?

"אולי. כזה שלא חושב רק על כסף. זה חוזר להגדרה של בית קפה. בעלי הבית צריכים להיות עם אישיות וגם לדעת שזה לא רק עסק. כמו שאמרה אלזה לסקר שילר לבעלים של המקום שבו ישבה: 'אתה חושב שהמקום הוא שלך, אבל הוא לא שלך, הוא שלנו – הלקוחות. אתה לא יכול לסלק אותנו'".

מה דעתך על בתי הקפה המודרניים?

"יש גם מוסדות שמנסים להיות לא רק קפה אלא גם בית, קפה 'נחת' בכיכר דיזנגוף למשל. אבל לפחות לעומת רוב המקומות שהזכרתי בספר שבהם הקפה היה גרוע – היום הקפה משובח".

> השם 'בית קפה' לוכד את ההגדרה: גם בית וגם קפה. הקפה הוא זה שהופך את המקום למה שהוא, אבל יותר חשוב זה הבית. מרחב שהוא בין ציבורי לבין פרטי"

> יש מעט מאוד בתי קפה ספרותיים היום, אבל את זה אמרו כבר במאה ה־20 ואפילו במאה ה־19. היום המוסדות האלה מתקיימים בכלל ברשתות החברתיות"

9 771565 905420 25
17/06/2024 כלכליסט